

УДК 124.5:172.13:177.9

КАТЕГОРІАЛЬНЕ ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ТА ВИЯВЛЕННЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Віталій Лісцин

*Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти,
кафедра філософії та суспільно-гуманітарних дисциплін,
вул. Незалежної України, 57А, 69000, м. Запоріжжя, Україна*

На підставі соціально-філософського розгляду існуючих тлумачень поняття справедливості визначено видові та родові ознаки відповідної людської якості. Досліджено питання про співвідношення справедливості з категоріями рівності та несправедливості.

Ключові слова: поняття, дефініція, справедливість, несправедливість, рівність, видові та родові ознаки.

Незважаючи на велику кількість творів, присвячених проблемі справедливості, вона залишається однією з найбільш неясних і дискусійних категорій соціальної філософії, оскільки пов'язана з регуляцією людських відносин і виконує функцію головного критерію для оцінювання діяльності окремих осіб та соціальних спільнот. Дослідники поняття справедливості сходяться на думці, що воно відзначається невизначеністю і багатозначністю, які важко перебороти, через наявність безлічі ідеологій, що впливають на характер цього поняття, та різноманітність рівнів, на яких розвивається теорія справедливості [5, с. 212].

У науковій літературі справедливість може ототожнюватись із рівністю, законністю, істиною, чесністю і т. ін. Її дослідженням, крім філософів, займаються правознавці, політологи, соціологи, психологи, економісти. Цікавлячись відповідними аспектами цієї реальності, представники цих наук у своїх визначеннях зазвичай робили акцент на якомусь одному з численних виявів справедливості.

Щоб з'ясувати, який зміст та обсяг поняття слід співвідносити з концептом справедливості, доречним буде звернутися до походження відповідного слова і його потрапляння до філософії.

Предметом філософського осмислення проблема справедливості стала ще на зорі народження цієї форми пізнання світу. Античні мислителі, намагаючись зрозуміти реальність, що відображається цим поняттям, здійснили перші спроби проаналізувати та систематизувати існуючі на той момент тлумачення відповідного слова. В одному з ранніх діалогів, присвячених розгляду походження деяких філософських термінів, давньогрецький філософ Платон зазначав, що ім'я справедливості належить до ведення права, але що має на увазі під ім'ям права, за визнанням дослідника, зрозуміти важко. Буквально воно означає «дещо таке, що проникає крізь все інше» і «править всім іншим» (Crit., 412 с–е). Але питання про те, яким чином це «дещо» виявляє себе у наявному бутті та за якими ознаками його можна ідентифікувати, залишилося без відповіді.

Аристотель також звертає увагу на зв'язок справедливості з правом, але не обмежується лише її правовим аспектом. Учень Платона виділяє два основних значення справедливості. В одному з них вона виступає як відповідність до закону, а іншому – як рівне ставлення до іншої людини (MM, 1193 b).

У латинській мові сутності, що виявляли ознаки, схожі з ознаками справедливості, могли позначатися словами «*justitia*», «*aequitas*», «*veritas*», «*verum*», серед яких із правом асоціювалося, напевно, перше. Інші за своїм значенням близькі рівності, рівномірності, правді, істині [8, с. 67, 2037, 2045]. У французькій і англійській мовах, що гуртувалися на латині, справедливість також не зводилася лише до права, а мала й інші значення.

Прямої залежності справедливості від права у його юридичному сенсі не існувало також у давньоруській мові. Так само, як й інші слова з коренем прав-, «справедливий» від початку означало «прямий, рівний, без виступів та звивин» [7, с. 60]. Таким чином, етимологічних підстав для того, щоб вважати справедливість похідною від юридичних норм, немає. У цьому разі більш обґрунтованим здається положення про те, що і справедливість, і право пішли не одне від одного, а разом від чогось третього.

Якщо ж спробувати встановити логічний зв'язок між справедливістю та правом, то ми мусимо визнати, що право є похідним від справедливості, ніж навпаки. Ще до виникнення державності люди здійснювали якийсь обмін та розподіл, про щось домовлялися і намагалися дотримуватися цих домовленостей. Якби в їх відносинах панувало лише насилля та підступ, то взаємодія взагалі була б неможливою. Наявність якихось зобов'язань та їх дотримання може свідчити про виявлення ознак, що є властивими для справедливості. На користь первинності справедливості у порівнянні з правом свідчить і той факт, що перші об'єднання людей, які навряд чи могли існувати там, де не було жодної справедливості, з'явилися значно раніше, ніж об'єднання, що ґрунтувалися на праві. Тому переконливими виглядають слова латинського вислову, наведеного в джерелах римського права: «*Est autem ius a iustitia, sicut a matre sua, ergo prius fuit iustitia quam his*» (Глоса 1.1. pr. D. 1.1). («Право породжене справедливістю, як матір'ю, адже справедливість передувала праву»).

В історії можна знайти багато прикладів того, як справедливі дії виявлялися не правовими, а правові норми могли бути несправедливими. Коли ж справедливість і право суперечили одне одному, то протиріччя вирішувалося приведенням права у відповідність до справедливості, а не навпаки. Усі спроби влади узаконити те, що не сприймається як справедливість, у підсумку були приреченими на невдачу. Несправедливі юридичні правила зазвичай порушувалися або призводили до позбавлення влади тих, хто їх намагався нав'язати.

Якби справедливим вважалося лише те, що відповідає нормам права, то великі маси людей ніколи б не підтримували перевороти, революції, релігійну та визвольну боротьбу. Хоча слід зазначити, що у протилежному випадку, коли правовими визнаються лише справедливі імперативи, зазначених потрясінь так само не виникало б, але тепер вже не через відсутність легітимної можливості, а через відсутність соціальної потреби. Все це може розцінюватися як аргументи на користь ідентичності та пріоритетності справедливості.

Серед понять, які вважаються спорідненими зі справедливістю, і з якими вона іноді ототожнюється, важливу увагу привертає «рівність». Спроби ототожнити справедливість з рівністю викликали найбільш гучні дискусії серед філософів, що займалися проблемою справедливості. За їх уподібнення, зазвичай, виступають соціалістично налаштовані теоретики. Посилаючись на давній вислів «*Justum aequale est, injustum inaequale*» (Справедливість – це рівність, несправедливість – нерівність (лат.), Ж.-П. Прудон стверджував, що поняття справедливості може сприйматися лише як категорія рівних кількостей [6, с. 165]. Рішучі супротивники такого підходу вказували на те, що введення рівності в ранг справедливості призведе до втрати стимулу для максимальної реалізації потенціалу більш талановитих людей і обмеженню свободи більш підприємлих. Крім того, додержання такої природної рівності неможливе без застосування насильства, з яким захисники лібералізму аж ніяк погодитися не могли.

Помірковані дослідники вважали, що справедливість може пов'язуватися з рівністю, але тільки за умови, що остання буде розумітися не в абсолютному, а у відносному значенні, тобто не як рівність взагалі, а як рівність у якомусь певному відношенні. Приклад справедливості, що ґрунтується на відносній рівності, навів у своїй книзі «Ідея права» сучасний англійський філософ Д. Ллойд. На його думку, в такій якості здатна виступати справедливість правосуддя. Передбачається, що закон рівною мірою поширюється на всіх людей у всіх ситуаціях, без поділу на бідних і багатих, можновладців і простолудинів. Відсутність дискримінації виглядає як втілення справедливості. Однак в дійсності рівність, на якій ґрунтується справедливість правосуддя, є номінальною, оскільки закон передбачає диференційоване ставлення до людей з різними індивідуальними особливостями і забороняє притягувати до відповідальності неповнолітніх та розумово відсталих осіб. На цій підставі Д. Ллойд робить висновок, що «справедливість в сім'ї правосуддя є лише формальним дотриманням принципу рівності, який означає необхідність однакового ставлення до подібних, тобто до всіх осіб, віднесених з тієї чи іншої причини до певної категорії» [4, с. 136].

Рівність людей перед законом є формальною, оскільки її джерело перебуває поза тими особами, для яких вона забезпечується. Носії рівності не є її суб'єктами, здатними визначати характер і межі того, що буде юридично закріплюватися як рівне. У цьому випадку рівність не гарантує реальної справедливості, тому що не гарантована справедливість самого закону.

Крім рівності прав, до формальної справедливості можна також віднести рівність стартових можливостей та шансів. Така рівність іноді називається ліберальною і передбачає, що всі люди, незалежно від расової та статевої належності або соціального походження, мають право претендувати на більшу за інших частку суспільних ресурсів, якщо можуть довести, що це принесе користь тим, хто отримає менше. Ліберали переконані, що в суспільстві, де соціальні умови нікого не ставлять в більш вигідне становище і успіх є результатом власного вибору і витрачених зусиль, нерівність у доходах може сприйматися як справедливість. Однак в реальності рівних стартових можливостей не існує, тому що люди від походження мають не лише різний соціальний статус або стать, але й різні природні задатки та матеріальні можливості для їх розвитку. І далеко не все залежить від їх вибору та зусиль. Доречі, це визнають й представники нового лібералізму [2, с. 144-147]. Фактичні рівні стартові можливості могли б бути забезпеченими, коли б люди не лише знаходилися в однакових зовнішніх умовах, але й володіли однаковим внутрішнім потенціалом. Але ж тоді перед нами вже була не відносна, а абсолютна рівність, яка поки видається реальною недосяжною і такою, що не сприймається як справедливість, бо передбачає штучне позбавлення людини ідентичності.

Те ж саме можна сказати і про шанси. Людина має певний шанс тоді, коли має відповідні здібності та умови для їх реалізації. Надати невідповідній людині запрошення виступити на олімпіаді – ще не означає дати їй шанс вдало виступити і перемогти. Не має відношення до справжньої справедливості й те, що в народі називають «щасливим шансом». Він передбачає вдалий збіг обставин, який не завжди випадає тим, хто на це найбільше заслуговує або найбільше потребує.

Одним з різновидів відносної рівності є т.зв. «пропорційна рівність», з якою пов'язували справедливість з часів Арістотеля. В її основу покладені принципи: «поводитися подібно з подібними» та «давати кожному по заслугах». Перший вимагає ставитися до людей відповідно до їх можливостей, а другий – відповідно до їх зусиль та досягнень. Автор «Великої Етики» бачив пропорційність, приміром, в тому, що володар великого майна робить великий внесок, а малого – малий, а також в тому, що людина, яка зазнала великих трудів, отримує багато, а та, що звідала малих – менше (ММ. 1194 а).

На нашу думку, відносна рівність може сприйматися як справедливість, однак вона навряд чи може вважатися дійсною рівністю. У «певній рівності» перебувають всі люди, навіть ті, між якими існує загальна очевидна нерівність. Наприклад, особи, які мають все і які не мають нічого, можуть вважатися рівними щодо можливості дихати повітрям, грітися на сонці та милуватися природними красивдами. Чим тоді відносна рівність відрізняється від нерівності, яка так само є відносною? Основною ознакою дійсної рівності, на нашу думку, є взаємозамінність сторін, що співвідносяться. У випадку відносної рівності уявити собі її дуже важко.

Найбільш прийнятною, з точки зору логіки, для співвіднесення зі справедливістю була б, напевно, загальна рівність. Але вона фактично неможлива, бо вже народжуючись, люди постають нерівними за наявними ознаками та за своїми потенціями носіями буття. Їх вирівнювання означало б здійснення позитивної дискримінації, котра, як і будь-яка інша дискримінація, дотепер не асоціюється у народних мас зі справедливістю. Це змушує нас відмовитися від того, щоб при визначенні справедливості орієнтуватися на таке невизначене і суперечливе поняття як рівність.

Найбільш загальним по відношенню до всіх понять, за допомогою яких могла б визначатися справедливість, виглядає «правильність». Законність, рівність, істинність, чесність лише тоді справедливі, коли правильні. Однак уявлення про правильність у різних народів і в різні часи відмінні. До того ж правильність і справедливість здатні виступати в якості визначень одне одно. Якесь дія може розцінюватися як справедлива, тому, що вона правильна, і в той же час ця дія може вважатися правильною, тому, що є справедливою. Пояснювати значення якого-небудь з цих слів, посилаючись на інше не має сенсу, бо все одно не призведе до розуміння сутності предмету.

Виходить, що справедливість у загальному сенсі не може розумітись, ані як відповідність закону, ані як рівне ставлення до людей. Проте, складності, які виникають під час визначення змісту поняття справедливості, не означають, що вона взагалі не існує. Оскільки реальні дії можуть оцінюватися як справедливі значною кількістю незацікавлених людей, то можна стверджувати, що справедливість існує і вона виявляє себе в якихось наявних ознаках. Визначивши ці ознаки, можна зрозуміти і сутність, що за ними приховується.

Для того, аби скласти повне уявлення про справедливість, філософи давніх часів запропонували з'ясувати, що вона таке, в чому виявляється та до чого відноситься. Відповіді на ці питання дадуть можливість розкрити зміст відповідного поняття і запропонувати його наукове визначення. За вимогами логіки, дефініція має виражати особливі та загальні ознаки тієї реальності, що відображується у понятті. «Визначення складається з роду і видової відмінності», – так вважав основоположник формальної логіки (Тор. I, 8, 103b) і вважають його сучасні послідовники. Найкращим чином видові та родові ознаки предмету спостерігаються тоді, коли він зіставляється зі своєю протилежністю. Те, що у них виявиться кардинально різним, буде визначатися як їх особливе або видове, а те, що у них виявиться однаковим визначатиметься як їх загальне або родове.

Протилежністю справедливості традиційно вважається несправедливість. Слово з часткою не- здається не дуже вдалим, оскільки негативна форма може асоціюватися з відсутністю протилежності, а у «відсутності» не може бути ані родових, ані видових ознак. Проте термін «несправедливість» настільки розповсюджений, що використання якогось іншого навряд чи буде сприйматись. Тому реальність, протилежну справедливості, доречним все ж буде називати несправедливістю.

Відмінні риси справедливості та несправедливості були чітко визначені ще у давнину і не викликали якихось суттєвих заперечень з боку наступних поколінь філософів.

За словами Платона, справедливість викликає одностайність і дружбу, а несправедливість – розбрат, ненависть, міжусобиці (Rep. 351 d). Сучасні автори також сходяться на тому, що справедливість приносить користь і задоволення, встановлює законність і замиряє людей, гармонійно сполучає їх інтереси та об'єднує. Несправедливість, навпаки, завдає шкоди, наносить образу, викликає незадоволення, роздратування, обурення, зачіпає інтереси, породжує конфлікт, розбрат, непорозуміння, ворожнечу. Якщо узагальнити перелічене, то можна зробити висновок, що справедливість сприяє запобіганню і вирішенню протиріч, а несправедливість – їх виникненню. Саме це і можна вважати їх основними видовими ознаками.

Носіями справедливості здатні бути лише соціальні організми. Як відзначав відомий вітчизняний філософ права Б. Кистяківський: «Взагалі зовсім недоречно ставити питання, справедливо чи несправедливе якесь явище природи» [3, с. 108]. Справедливість - категорія моралі, а моральність вважається однією з головних ознак саме людини. З найдавніших часів справедливість намагалися шукати у стосунках між людьми. Зокрема, Арістотель підкреслював, що в центрі філософського осмислення перебуває та справедливість, що виявляє себе у відносинах між громадянами держави. Дотримуючись філософської традиції, ми будемо розглядати справедливість як атрибут людей. Оскільки люди здатні виступати в якості соціальних агентів як особистості, соціальні групи і суспільство в цілому, то логічним буде всіх їх визнати носіями справедливості. Індивідуальні та колективні соціальні організми можуть відігравати не лише роль носіїв, але й роль суб'єктів справедливості, оскільки остання буває не лише природною, але й створеною людьми. До другої відносять справедливість за законом, яку називають громадянською.

Таким чином, видовою ознакою справедливості можна вважати вияви, які спостерігаються у відносинах людей, які сприяють вирішенню або запобіганню протиріччя між ними. Які саме вчинки людей, їх риси або стосунки будуть сприйматися як справедливість залежить від ситуації, в якій вони виявляються. Бувають випадки, що і вбивство вважається справедливістю, а порятунок людини – злочином. Як не може бути єдиного рецепту для подолання протиріч у всіх можливих випадках, так і не може бути універсального способу регулювання відносин, що вважався б справедливим для будь-якої ситуації. Уникнення конкретизації, як нам здається, дає можливість зіставити з поняттям справедливості якийсь реальний предмет і зберегти загальність, на яку зорієнтоване філософське осмислення буття.

У питанні про те, з якою сутністю пов'язувати родову визначеність поняття справедливості, як і в багатьох інших питаннях, що стосуються цієї категорії, серед філософів ніколи не було одностайності. Те, що виражає рід справедливості або її загальну сутність, могли ототожнювати з чесністю, почуттям, принципом, цінністю, ідеєю, прагненням, здатністю, станом, волею і т. ін. Приміром, Платон (Legg. I, 630 c), а за ним Арістотель (MM, 1193 b), загальну сутнісну визначеність справедливості побачили в тому, що вона є «певною досконалою чеснотою». Автор найбільш відомої у XX ст. праці, присвяченій темі справедливості, Дж. Ролз запропонував концепцію, в якій вона розуміється як чесність [9]. В сучасній філософії розповсюдженим є визначення родової ознаки справедливості, через поняття цінності. Д. Ллойд акцентує увагу на тому, що яким би не був її чіткий зміст, справедливість являє собою моральну цінність [4, с. 132].

Визначаючи родову складову справедливості, необхідно враховувати, що на відміну від видової ознаки, вона повинна виражати не те, що відрізняє її носія від усього іншого, а те, що його з чимось об'єднує.

Якщо вважати справедливість та несправедливість діалектичними протилежностями і дотримуватися положення про те, що вони повинні мати єдину родову озна-

ку, то ми мусимо відмовитися від того, щоб сутність першої визначити як чесноту, бо тоді доведеться такою визнати і другу. У жодного автора, з концепціями яких нам довелось ознайомитись, несправедливість не асоціювалася з чеснотами. Зазвичай, люди, що чинять несправедливості, відкрито не зізнаються, ані собі, ані іншим в тому, що роблять щось підступне. Нерідко бувають випадки, коли відверті злодії намагаються виправдовувати свої дії апеляцією до справедливості. «Навіть дрібні крадії, – писав Ф. Вольтер, – коли вони об'єднані в банду, остерігаються говорити: «давайте вкрадемо», «давайте вирвемо у вдови або сиріт їхнє прогодування», ні, вони говорять: «відновимо справедливість, повернемо собі добро, захоплене багатіями»» [1, с. 356]. В крайньому випадку суб'єкти несправедливості можуть розцінювати зроблене ними як вимушену необхідність, але зізнаватися собі в тому, що пішли проти справедливості і вважати це ще й своєю чеснотою, зможе далеко не кожний асоціальний елемент. Отже, несправедливість не належить до чеснот і до цінностей, значить на цій підставі вона не може зіставлятися зі справедливістю.

Якщо загальне в справедливості буде ототожнюватися з чеснотами або цінностями, то вона не зможе тлумачитися як категорія споріднена з несправедливістю і протиставлятися їй. Згідно дефініції Аристотеля, протилежними одна одній вважаються «ті речі з одного і того ж роду, які найбільше віддалені одна від одної» (Kat. 6, 6a). Не відносячи справедливість і несправедливість до одного роду, ми не зможемо розглядати їх як протилежності, а без цього важко буде чітко визначити сутність кожної з них. Справедливість, яка не протиставляється несправедливості є не лише незрозумілою, але й не цікавою, оскільки актуальність першої залежить від актуалізації другої. Саме це і змушує нас відмовитися від того, щоб родовою ознакою справедливості вважати її належність до чеснот або цінностей. Зазначені реальності можуть виступати в ролі «других сутностей», які дають відповідь на питання «чим саме є така «сутність перша» як справедливість?», але в якості не родової, а видової її ознаки, оскільки належність до чеснот і цінностей не об'єднує, а розрізняє справедливість з її протилежністю.

Щоб зрозуміти, в чому полягає сутнісна характеристика, яка є загальною для справедливості та її протилежності, достатньо подивитися на те, що у них спільного. А спільне у них лише те, що вони є властивостями людей і визначаються духовними чинниками, а також те, що їх проявляють по відношенню до інших людей. Такі спільні риси і можуть виражати родову ознаку справедливості та несправедливості.

Поєднавши видову та родову складові справедливості, можна отримати наступну дефініцію відповідного поняття: Справедливість – це духовна властивість окремих людей та колективів, що полягає у здатності запобігати виникненню антагоністичних протиріч у міжлюдських відносинах або сприяти їх вирішенню. Несправедливість у загальному філософському розумінні тоді може трактуватися протилежним чином, тобто як духовна властивість людей та колективів, що полягає в їх здатності породжувати антагоністичні протиріччя у відносинах між людьми.

Список використаної літератури

1. Вольтер Ф. Несведущий философ / Франсуа Мари Вольтер / Философские сочинения. М.: Мысль, 1989. С. 321–374.
2. Кимлика У. Либеральное равенство / Уил Кимлика // Современный либерализм: Ролз, Бёрлин, Дворкин, Кимлика, Сэндел, Тейлор, Уолдрон. Перев. с англ. Л.Б. Макеевой. М.: Дом интеллектуальной книги, Прогресс-Традиция, 1998. С. 138–190.

3. Кистяковский Б.А. Философия и социология права. / Богдан Кистяковский. СПб.: РХГИ, 1999.
4. Ллойд Д. Идея права / Деннис Ллойд / Перевод с английского М.А. Юмашева, Ю.М. Юмашев. М.: «ЮГОНА», 2002. 416 с.
5. Перельман Х. Три аспекта справедливости / Хаим Перельман // Правоведение. 2013. No 2 (307). С. 211–225.
6. Прудон П.Ж. Что такое собственность? или Исследование о принципе права и власти; Бедность как экономический принцип; Порнократия, или Женщины в настоящее время/ Пьер-Жозеф Прудон / Подгот. текста и коммент. В.В. Сапова. М.: Республика, 1998. 367 с.
7. Цейтлин Р.М. О значениях старославянских слов с корнем -прав-/ Р.М. Цейтлин // Этимология. 1978. М.: Наука, 1980. С. 59–65.
8. Oxford Latin Dictionary. Oxford: Clarendon Press, 1968. 2151 p.
9. Rawls J. A Theory of Justice / John Rawls. Cambridge, Mass.: Harvard. University Press, 1971. Pp. 607.

PHILOSOPHICAL DEFINITION OF JUSTICE

Vitaliy Lisitsin

*Zaporizhzhya Regional Institute of Postgraduate Education,
Department of philosophy and social and human sciences,
Nezalezhnosti Ukrainy Str., 57A, 69035, Zaporizhzhya, Ukraine*

The article touches upon the issue of the definition of essence and the phenomenon of justice. Much attention is given to the differentiation of the notion of justice with the concepts of equality and injustice.

Key words: concept, definition, justice, injustice, equality.